

פתח דבר לחטיבת המלנכוליה

מאה שנים לאחר "אבל ומלנכוליה" של פרויד – אולי הטקסט המכונן של המלנכוליה המודרנית – והמלנכוליה היא שוב (עדיין?) מושג תאורטי "חס", מרובה פנים וקולות, שנוי במחלוקת, מושך ונפיץ. מעל לכול, זהו מושג שהשיח התרבותי והספרותי הנוכחי, והמקומי בכלל זה, אינו יכול ואינו רוצה לחשוב את עצמו בלעדיו. מהו דיוקנה של המלנכוליה בראשית המאה ה-21? והאם, או עד כמה, הוא שונה מהדיוקן העצמי שכל עידן תרבותי קודם עיצב לעצמו בהשראתה? מה סוד המשיכה של המלנכוליה, כיצד הפכה ל"שדה מגנטי" שסופח אליו את כל המשמעויות שהצטברו במהלך ההיסטוריה מבלי שיחליפו זו את זו ומבלי שיתארגנו על ציר נרטיבי וטלאולוגי כלשהו² – מצבור עצום, וממילא רווי סתירות, של תופעות, מחשבות ופוטנציאליים אנושיים?

הגיליון שלפניכם מחולק לשתי חטיבות: קינה ומלנכוליה. המאמרים בחטיבת המלנכוליה מבוססים בחלקם הגדול על הרצאות שניתנו בכנס "נקע לגלגל הזמן – מבטים על מלנכוליה כפואטיקה" שערכנו באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע במאי 2016. היוזמה לכנס נשענה על מוטיבציה כפולה: ביקשנו לבחון את העיסוק התאורטי והספרותי במלנכוליה בתרבות הישראלית העכשווית, ועם זאת להרחיב את גבולותיו של השיח האקדמי סביב המלנכוליה ולהחזיר אל מרכז הדיון לפחות מקצת משפע המשמעויות, ההקשרים וההדהודים המלווים מושג זה לאורך תולדותיו הארוכות במחשבת המערב.

אחת השאלות המרכזיות ששבות ומתעוררות לנוכח העיסוק החוזר במלנכוליה – כתמה או ככלי של מחשבה וביטוי פואטי – היא הקשר והדהוד בין ממדיה השונים: בין המלנכוליה כמצב נפשי, כ"מצב רוח" תרבותי, או כתפיסה מחשבתית ועמדה פוליטית מודעת. המלנכוליה כפואטיקה נוטה לעיצוב של המרחב והזמן כיסודות אנושיים, חומריים וברי-חלוף. כעיצוב עצמי של המלומד או של האדם הפוליטי, המלנכוליה דורשת צורות

1 כפי שכותב מקס פנסקי, מחקרים עכשוויים בהיסטוריה של המלנכוליה פותחים לעתים קרובות בקביעה שעל אף נוכחותה העקבית של המלנכוליה במשך כל התרבות המערבית מיוון העתיקה ואילך, העידן הנדון – זה שהכותב בחר להתמקד בו, יהא אשר יהא – הוא ה"מלנכול" ביותר. ראו: Max Pensky, "Introduction", *Melancholy Dialectics: Walter Benjamin and the Play of Mourning*, Amherst: University of Massachusetts Press, 1993, p. 20

2 Ilit Ferber, *Philosophy and Melancholy: Benjamin's Early Reflections on Theater and Language*, Stanford: Stanford University Press, 2013, p. 3

חדשות של חקירה ושליטה עצמית תוך המרה של היסוס וספק לאופנים חדשים של פעולה פוליטית ושל ידע מדעי. השיח הפילוסופי והפואטי מאפיין את המלנוכוליה לא רק כמצב אלא גם כתהליך, כעמדה בעולם וככלי ביטוי. ואילו השיח התאורטי-ביקורתי והפוליטי מבקש לראות ולהראות באמצעות המלנוכוליה כיצד אובדנים תרבותיים שהוכחשו או לא שוימו בעבר ממשיכים להכתיב במחשכים את התנהגותנו, וכיצד המלנוכוליה יכולה לחתור תחת האידיאולוגיה ההגמונית, דווקא ועל אף שנדמה שמבטה מופנה רק לאחור, אל העבר האבוד. מכל אלה עולה תמונה אחרת של המלנוכוליה השונה מהמובן מאליו התרבותי או מדמותו של המלנוכולי כפי ששורטטה בידי פרויד. המלנוכוליה אינה מצב סטטי של חוסר פעולה, אלא מצב רווי מתח ופעולה של תנועה מתמדת בין השהיה לבין חתירה נואשת לפתרון. אולי במתח הזה ובתנועה הזו מצויה התשובה לתהייה רבת השנים על אודות הקשר בין הנפש המלנוכולית ליצירתיות תרבותית. המודעות של הנפש המלנוכולית לסבלה מחד גיסא ולתהום הפעורה בלב הקיום האנושי בעולם מאידך גיסא דוחפת את האדם המלנוכולי למסע היחלצות נואש לעבר רגע (ולו רגע חולף) של השלמה, רגע שבו ניתן יהיה להתעלם מן התהום ולארגן מחדש את תמונת העולם כך שניתן יהיה להמשיך ולהתקיים בו.

חטיבת הקינה עוסקת בשאלות דומות. גם כאן, מדובר בצורת ביטוי ייחודית של אבל ואובדן, של כאב הקשור בסופן של אהבה ושל היקשרות. גם כאן, אנו עומדים בפני היסטוריה ארוכה ועשירה של שירי קינה, שאפשר למצוא מהם כבר בסיפורים מקראיים כמו קינת דוד על יונתן המבטאת אובדן בלתי נתפס של אדם אהוב. זהו שיר המבטא, או נכון יותר – דורש, את הקשר ההדוק בין האובדן האישי לעולם עצמו, לחיים עצמם. דוד מקונן אבל פונה גם אל העולם ודורש את ההדהוד לכאבו: "בְּנֹת יִשְׂרָאֵל – אֵל־שָׂאוּל בְּכִינָה [...] אֵיךְ נִפְלוּ גִבּוֹרִים בְּתוֹךְ הַמְּלַחְמָה--יְהוֹנָתָן עַל-בְּמוֹתֶיךָ חָלָל" (שמואל ב א 24-26). מגילת איכה המוקדשת כולה לאבל ולקינה על חורבן ירושלים היא מקרה מעניין בכמה מובנים. ראשית, אין מדובר כאן בקינה על אובדן של אדם אהוב, אלא בחורבנה של העיר ירושלים. שנית, אין כאן מקוננת אחת, אלא עם שלם הפונה לאל ומקונן לא רק על העיר אלא גם על עצמו. שלישית, הקינה מבטאת באופן מעניין את הצימוד שבין התוכן לבין צורתה של הקינה: הפרק הראשון של המגילה מכיל עשרים ושניים פסוקים המאורגנים כאקרוסטיכון של 22 אותיות הא-ב: "אִיכָה יִשְׁבָּה בְּדָד הָעִיר רַבְּתֵי עָם-- הֵיטָה פְּאֵלְמָנָה; רַבְּתֵי בְּגוּיִם שְׂרָתֵי בְּמַדִּינֹת-- הֵיטָה לְמַס. בְּכֹו תִבְכֶּה בְּלֵילָה וְדַמְעָתָה עַל לְחִיָּה-- אֵין-לָהּ מְנַחֵם מִכָּל-אֲהָבֵיהֶּ; כָּל-רְעִיָּה בְּגָדוּ בָּהּ הִיוּ לָהּ לְאִיבִים. גָּלְתָה יְהוּדָה מֵעֵנִי, וּמִרְבַּ עֲבֹדָה-- הִיא יִשְׁבָּה בְּגוּיִם לֹא מְצָאָה מְנוּחַ; כָּל-רֹדְפֶיהָ הַשִּׁיגוּהָ בֵּין הַמְּצָרִים. דְּרָכֶי צִוּן אֲבֹלוֹת, מִבְּלֵי בְּאֵי מוֹעֵד-- כָּל-שְׁעָרֶיהָ שׁוּמְמִין, כְּהִנֵּה נִנְחָחִים; בְּתוֹלְתֶיהָ נֹגוֹת וְהִיא מִרְ-לָה" (איכה א 1-4).

בין השאלות העמוקות והסבוכות ביותר העולות כאן נשאלת השאלה אם המחשבה על הקינה יכולה להתמצות רק בהצגה שלה כמנהג מקובל בתרבויות מסוימות, כמקצוע נשי, או אולי, השאלה היא אם הקינה היא הדרך היחידה שבה אנו יכולים לבטא את הבלתי

ניתן לביטוי, את הכאב העמוק של מה שלא ישוב עוד. ניתן לכן לראות בקינה צורת ביטוי בעלת אופי ייחודי, כלומר, תבנית לשונית מיוחדת שבה המקוננת אינה מדברת על האובדן, אינה חולקת מידע על האהוב או אירוע האובדן בלבד, אלא, מאפשרת צורת ביטוי אחרת, כזו שאינה מייצגת ואינה נכנעת למבנה הצר של הקשר המקובל כל כך בין מסמן ומסומן. ואולי השאלה אם שפה כזו קיימת, ואם היא תיתכן, יכולה לעלות אך ורק ברגע של אובדן קיצוני, באותו הרגע שבו השפה קורסת לתוך עצמה. אבל זהו גם הרגע שבו עומק הביטוי שלה עשיר ועמוק באופן ייחודי. אובדן היכולת לדבר על האובדן ועל הכאב, אם כן, מאפשר לשפה לדבר את עצמה. כאב האובדן חושף, בעת ובעונה אחת, את כאבה של השפה, את המשבר הבסיסי שהיא נשענת עליו. ואולי בכך נעוץ ההבדל בין הקינה לעולם המלנכולי. שיאה של הקינה ביללה שמעבר לשפה האנושית, כמו שהמלך ליר לקראת סופו של המחזה נושא בזרועותיו את גופתה של קורדליה ביתו וזועק: "Howl, Howl, Howl". זעקה לא אנושית זו משיבה לדרישתו מקורדליה, המסרבת לפרט עד כמה היא אוהבת אותו בראשית המחזה, לדבר דבר דבור על אופניו: "How, how, how, how, how, how". לעומתו המלט הנסיך המלנכולי ממשיך לדבר ולדבר בניסיון להימלט משתיקתה של השפה ולהביע את כאבו ואת סבל העולם כאחד.

מתוך פרספקטיבה בין-תחומית במהותה, סברנו כי ריכוז מגוון של נקודות מבט עכשוויות מתחומי רוח שונים – היסטוריה, פילוסופיה, אמנות, פסיכואנליזה וספרות – יוכל אולי לשפוך אור על מה שמאפיין את המלנכוליה והקינה בימינו, כאן ועכשיו: מה שאומץ מזמנים קודמים, מה שנמסר בין תרבויות, מה שנוסח מחדש בדרכים אחרות, אך גם מה שנשכח ונשאל. ובעיקר, קיוונו כי שילובם של צירי המחשבה השונים יתרום לשרטוט דיוקנה של המלנכוליה ולמיקומה המרכזי בהווה המודרנית מתוך עמדה פואטית ואפיסטמולוגית המבקשת לבטא את העולם ולפעול עליו בדרך רדיקלית בעת ובעונה אחת.

רז חן-מוריס, עילית פרבר וטלי לטוביצקי